

УДК 002:061.2

*Ткаченко С.С., Гутник М.В.,
м. Харків, Україна*

НАУКОВІ ТОВАРИСТВА ХАРКОВА ЯК ОСЕРЕДКИ НАУКОВИХ ЗНАНЬ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Після ліквідації кріпацтва (1861 р.) та прискореного розвитку Донецько-Криворізького регіону, місто Харків перетворилося на один з найбільших економічних центрів Російської імперії.

Наприкінці XIX ст. у Харкові діють понад 70 підприємств: млинів, салотопок, гуралень й чинбарських заводів. Міська промисловість була переважно кустарною. У середині століття у місті

**ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ
ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГУМАНІТАРНО-ТЕХНІЧНОЇ ЕЛІТИ**

налічувалося вже понад 30 тисяч жителів. Фактором, який безпосередньо вплинув на розвиток міста, став розвиток залізничного транспорту. У 1869 р. відкрили залізничну магістраль. Разом з тим розвивається вагоноремонтна справа, у 1897 р. дав першу продукцію Харківський паровозобудівний завод. Поступово підприємства міста почали випускати різноманітну продукцію – від сільськогосподарських машин до двигунів. Тож Харків став постачальником сільськогосподарської техніки на загальноімперський ринок. Найбільшу кількість такої продукції випускав завод Гельферіх-Саде, побудований у 1882 р. Наприкінці XIX ст. в місті побудовано першу електростанцію, що дало можливість розпочати електрифікацію міського транспорту. У 1905 р. на вулицях міста з'явився перший електричний трамвай. У 1888 р. Харків став другим містом серед телефонізованих в Україні.

Ще у XVIII ст. Харків став освітнім центром. У 1731 р. відкрився Харківський колегіум (слов'яно-латинська школа, що була переведена з Белгорода), який став другим за значенням в Україні після Києво-Могилянської академії. Зі зростанням міста з'являлися й нові навчальні заклади. До початку XX ст. в Харкові було чотири чоловічі, дві жіночі гімназії, два реальні училища, духовна семінарія, кілька приватних гімназій і пансіонів, Інститут шляхетних панянок, Комерційне училище, п'ять вищих початкових училищ (усього на 1902 р. – 111 початкових шкіл).

1805 р. відкрито перший у Наддніпрянській Україні університет. Майже одразу у 1813 р. за ініціативи професорів А.І. Стойковича та А.І. Роммеля було засновано Товариство наук, яке ставило своєю метою розповсюдження наукових знань. Але активна творча діяльність всіляко стримувалася з боку Міністерства освіти, тому у 1829 р. Товариство було змушено припинити свою діяльність. Іншою була доля Філотехнічного товариства заснованого В.Н. Каразіним у 1811 р. Метою товариства було розповсюдження і вдосконалення усіх видів промислової та сільськогосподарської діяльності у Слобідській Україні. Маєток В. Каразіна перетворився на базу, де проводилися досліді, розроблялися та демонструвалися нові технології та прилади для сільськогосподарської галузі. Але нестача фінансів, слабка підтримка меценатів призвела до припинення діяльності цього товариства.

У другій половині XIX ст. при Харківському університеті було створено декілька нових наукових товариств. Першим з них було Товариство дослідників природи (1869 р.), яке ставило за мету розвиток різних напрямків природознавства: геологічного, зоологічного,

**ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ
ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГУМАНІТАРНО-ТЕХНІЧНОЇ ЕЛІТИ**

ботанічного та ін. Діяльність товариства сприяла систематизації досліджень, які раніше не вивчалися або недостатньо досліджувалися, які мали соціально-економічне значення, або сприяли підвищенню наукового рівня і професійній кваліфікації членів товариства. Інтерес до діяльності даного товариства зростає з боку інших наукових товариств та установ Російської імперії, а пізніше й з закордону. Про це свідчить розсилка наукового видання, де друкувалися праці відомих науковців і членів товариства. Так, за 1911–1912 рр. «Праці дослідників природи при Харківському університеті» були розіслані 8 університетам, 18 товариствам, ботанічним садам і природничо-науковим музеям, 10 науковим бібліотекам, 6 лабораторіям і кабінетам Російської імперії, а також 50 університетам, академіям та науковим центрам Західної Європи та США. Але у роки першої світової війни товариство було змушено припинити свою діяльність.

У 1870 р. професори фізико-математичного та медичного факультетів Харківського університету звернулися з проханням керівництва про заснування товариства експериментальних наук. До складу товариства, яке було засновано у 1872 р. ввійшли дві самостійні секції – фізико-хімічна та медична. Тоді одразу виникає ідея створення Товариства фізико-хімічних наук. Першим головою товариства став А.П. Шинков, а керівником хіміків М.М. Бекетов. Найбільш активним і результативним періодом у діяльності товариства стала робота професорів та викладачів Харківського Практичного Технологічного інституту, що був відкритий у 1885 р. Професори цього закладу брали активну участь у діяльності Товариства, надавали допомогу у відкритті бібліотеки, виділяли кошти для придбання новітньої наукової літератури.

На початковому етапі діяльності медичної секції у 1870–1872 рр., відповідно затвердженому статуту, були означені основні напрями діяльності секції. Але вже у 1874 р. приймається рішення про відокремлення секції та здійснення самостійної роботи. У 1889 р. за ініціатииви професора В.Я. Данилевського була висунута пропозиція про створення та самостійної діяльності товариства наукової медицини та гігієни (1891 р.). З моменту заснування товариство одержувало субсидію від університету у розмірі 200–250 крб. на видавництво періодичного журналу «Труди товариства наукової медицини та гігієни». Відбувався регулярний обмін новітньою інформацією у медичні науки – товариство отримувало різноманітну літературу від західноєвропейських наукових медичних товариств.

**ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ
ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГУМАНІТАРНО-ТЕХНІЧНОЇ ЕЛІТИ**

Математичне товариство було засновано також при Харківському університеті у 1879 р. за ініціативи В.І.Імшенецького. Метою нового наукового об'єднання було сприяння розробці як суто наукових, так само і педагогічних проблем у математичній науці. Активними учасниками були професори ХПТІ: В.Л. Кирпичов, А.В. Гречанинов, Х.С. Головін. Учасники товариства займалися просвітницькою, видавничою діяльністю: друкувалися наукові та методичні розробки з проблем теорії вірогідності, теорії механічних коливань, механіки, математичної фізики, математичного аналізу та ін. Також на сторінках журналу «Повідомлення Харківського математичного товариства» друкувалися праці закордонних учених. У 1889 р. товариство налічувало 43 дійсних членів, 3 почесних члена та 8 членів-кореспондентів. Але під час революційних подій 1917–1921 рр. товариства було змушено припинити діяльність. Воно поновлює свою діяльність у 1925 р.

Виникнення історико-філологічного товариства при Харківському університеті наприкінці 70-х років XIX ст. збіглося з поживленням провінціальної історіографії та з прагненням до національного самоусвідомлення вітчизняної історії. Метою товариства, згідно статуту, було сприяння розвитку та розповсюдженню історичних, філологічних знань с української історії та культури. Поряд з дослідженнями загального характеру, значне місце у роботі товариства приділялося вивченню історії місцевого краю, Слобожанщині та Півдню Росії. Значний внесок у розвиток історії Слобідського краю, Харківщини зробили Д.І. Багалій, М.М. Плохінський, С.П. Короленко та багато інших. Не менш важливе місце у доповідях, статтях та виступах членів історичного товариства приділялося літературі та етнографії рідного краю, а також вивченню історії сусідніх губерній – Полтавської, Катеринославської, Чернігівської. У 1879 р. при товаристві було засновано історичний архів, який діє й по нині.

3 товариств, які працювали поза межами Харківського університету, головне місце зайняло Харківське медичне товариство, яке входило до відомства Медичного департаменту міністерства внутрішніх справ. Воно було засновано у 1861 р. за ініціативи професора В.Ф. Грубе. Метою даного товариства було сприяння науковому вдосконаленню лікарів, що входили до складу товариства, розповсюдженню медичних знань, новітніх методик лікування з урахуванням місцевих умов життя, а також надання медичного

**ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ
ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГУМАНІТАРНО-ТЕХНІЧНОЇ ЕЛІТИ**

допомоги. Членами товариства могли бути лікарі, провізори, магістри, які бажали працювати на користь своєї країни.

Значна увага діяльності приділялася участі у різних наукових з'їздах, конкурсах, закордонних відрядженнях своїх членів, особливо лікарів бактеріологічної станції для вивчення передового досвіду та спеціальних наукових питань. У 1901 р. при товаристві заснували премію Р. Вихрова, яка щорічно присуджувалася за найкращі наукові роботи на задану тему, а при бактеріологічній станції була встановлена стипендія для навчання молодих лікарів. Розроблені рекомендації стосовно санітарії та епідеміології надавались міським органів влади щодо вирішення багатьох проблем медичного обслуговування населення.

Діяльність медичного товариства сприяла створенню та розвитку медичних установ. Першою такою установою була безкоштовна лікарня, що була заснована у 1862 р. за ініціативою І.К. Зарубіна.

Проведений аналіз доводить, що створення та громадська діяльність наукових товариств Харкова у XIX – на початку XX ст. мали значний вплив на розвиток різних напрямків природничих наук та, навіть, на окремі галузі української економіки та громадського життя міста. Виявлено, що у дореволюційні часи наукові товариства отримували фінансову допомогу з боку громадськості, заможних підприємців та уряду держави.

Таким чином, наприкінці XIX ст. у місті Харкові були створені сприятливі умови для розгортання наукової діяльності багатьох учених. Саме професори Харківського університету (сьогодні імені В.Н. Каразіна), а згодом і технологічного інституту (сьогодні Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут») стали рушієм наукових знань Слобідської України. Нова форма колективної діяльності як Товариство сприяла обміну науковими думками, стала дискусійним центром з приводу новітніх розробок закордонних учених, а також у прикінцевому результаті дозволила вивести науку східної частини України на якісно новий рівень.

Список літератури: 1. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років – Харків, 2004 – 750 с.; 2. *Степанский А.Д.* Общественные организации России на рубеже XIX–XX вв. – М., 1980. – 92 с.; 3. *Филитов Н.Г.* Научно-технические общества России (1866–1917 гг.). – М., 1976. – 132 с.; 4. *Савчук В.С.* Историко-научный анализ деятельности естественно-научных обществ Юга России, Крыма и

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ
ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГУМАНІТАРНО-ТЕХНІЧНОЇ ЕЛІТИ

Бессарабии: вторая половина XIX – начало XX века, дис...доктора ист. наук / В.С. Савчук. – Днепропетровск, 1995 – 450 с.; 5. Физико-математический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / под ред. И.П. Осипова и Д.И. Багаляя. – Х, изд-во ун-та., 1908 – 357 с.; 6. История механики России – К., Наук. думка – 1978 – 352 с.; 7. Историко-филологическое общество при Харьковском университете/ Исторический вестник. – Харьков. 1902 – С. 764–766. 8. 100-летие Харьковского научного медицинского общества (1861–1961) / сборник очерков и статей по истории деятельности – К., изд-во «Здоровье», 1965 – 470 с.

Bibliography (transliterated): 1. Kharkivskiy natsionalnyi universytet im. V.N. Karazina za 200 rokiv – Kharkiv, 2004 – 750 s.; 2. Stepanskiy A.D. Obschestvennyye organizatsii Rossii na rubezhe XIX – XX vv. – M., 1980. – 92 s.; 3. Filippov N.G. Nauchno-tehnicheskie obschestva Rossii (1866–1917). – M., 1976. – 132 s.; 4. Savchuk V.S. Istoriko-nauchnyiyy analiz deyatel'nosti estestvenno-nauchnykh obschestv Yuga Rossii, Kryima i Bessarabii: vtoraya polovina XIX – nachalo XX veka, dis...doktora ist. nauk / V.S. Savchuk – Dnepropetrovsk – 1995 – 450 s.; 5. Fiziko-matematicheskii fakultet Harkovskogo universiteta za pervyye 100 let ego suschestvovaniya (1805–1905) / pod red. I.P. Osipova i D.I. Bagaley, – H, izd-vo un-ta. – 1908 – 357 s.; 6. Istoriya mehaniki Rossii – K., Nauk. dumka – 1978 – 352 s.; 7. Istoriko-filologicheskoe obschestvo pri Harkovskom universitete/ Istoricheskiy vestnik. – Harkov. 1902 – S. 764–766. 8. 100-letie Harkovskogo nauchnogo meditsinskogo obschestva (1861-1961) / sbornik ocherkov i statey po istorii deyatel'nosti – K., izd-vo «Zdorove», 1965 – 470 s.

Ткаченко С.С., Гутник М.В.

НАУКОВІ ТОВАРИСТВА ХАРКОВА ЯК ОСЕРЕДКИ НАУКОВИХ
ЗНАНЬ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Розглянуто діяльність наукових товариств які діяли у місті Харкові у другій половині XIX ст. Представлено відомості про розвиток міста після ліквідації у 1861 р. кріпацтва. Наведені дані про кількість навчальних закладів Харкова до початку XX ст. Розкрито діяльність наукових товариств, зокрема медицини та гігієни, математичного, історико-філологічного, дослідників природи та інших. Встановлено, що підґрунтям цих товариств був Харківський Університет, а згодом і Харківський практичний технологічний інститут.

Ключові слова: наука, наукові товариства, наукова діяльність, вчені, науковці, дослідження, наукові періодичні журнали, меценати, громадськість міста, Харківський Університет, Харківський практичний технологічний інститут

Ткаченко С.С., Гутник М.В.

НАУЧНЫЕ ОБЩЕСТВА ХАРЬКОВА КАК ЦЕНТРЫ НАУЧНЫХ ЗНАНИЙ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.

Рассмотрена деятельность научных обществ, функционировавших в городе Харькове во второй половине XIX в. Представлены сведения о развитии города после ликвидации в 1861 крепостничества. Приведены данные о количестве учебных заведений Харькова к началу XX в. Раскрыта деятельность научных обществ, в частности медицины и гигиены, математического, историко-филологического, естествоиспытателей и других. Установлено, что основой этих обществ был Харьковский Университет, а впоследствии, и Харьковский практический технологический институт.

Ключевые слова: наука, научные общества, научная деятельность, ученые, исследования, научные периодические журналы, меценаты, общественность города, Харьковский Университет, Харьковский практический технологический институт

Tkachenko S., Gutnyk M.

SCIENTIFIC SOCIETIES OF KHARKOV AS THE CENTERS OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE IN THE SECOND HALF OF XIX CENTURY

The activity of scientific societies functioning in the city of Kharkov in the second half of the 19th century is considered. Information on the development of the city after the abolition of serfdom in 1861 is presented. Data about the number of educational establishments in Kharkov at the beginning of the 20 century are given.

The activities of scientific societies, in particular medicine and hygiene, mathematical, historical and philological, natural scientists and others are illustrated. It is determined that the foundation of these societies was the Kharkov University, and later, the Kharkov Practical Technological Institute.

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ
ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГУМАНІТАРНО-ТЕХНІЧНОЇ ЕЛІТИ

Keywords: science, scientific societies, scientific activity, scientists, research, scientific periodicals, patrons, the community of the city, Kharkov University, Kharkov Practical Technological Institute